

Atalar sözlərində islami əxlaq və davranış modelləri

Qalib Sayilov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

AMEA-nın Folklor İnstitutu

E-mail: qalibsayilov@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. R.O. Qafarov,
filol.ü.e.d., prof. S.G. Rzasoy

Açar sözlər: İslam, atalar sözləri, məsəllər, paremioloji vahidlər, mif-islam transformları, islami ideya

Ключевые слова: Ислам, пословица, поговорка, паремиологическая единица, трансформы миф-Ислам, исламская идея

Key words: Islam, proverb, saying, paremiological unit, transformations of myth-Islam, Islamic idea

Atalar sözləri əski inancları və dinləri müəyyən bir şəkildə yaşadır və yeni dövrün reallığına uyğunlaşdırır, yeni dini görüşlərə transformasiya edir. İslama dininə qədər mövcud olan digər dini görüşlər (Xristianlıq, İudaizm, Tanrıçılıq) İslam dövründə bu dini görüşə qarışır və beləliklə, dini dünyagörüşün özündə sintez prosesləri gedir. İslam dininə görə bir çox əski xalq inancları batıl inanclar sayılır. Lakin xalq yaradıcılığının xüsusiyyəti belədir ki, o, özündə əski inancları yaşadır və qoruyur. Çünki bu inanclar bir çox hallarda folklor nümunəsinin əsas məzmununu səciyyələndirir və onun məna atributuna çevrilir.

Azərbaycan filologiyasında xalq deyimləri, o cümlədən atalar sözləri və zərb məsəllər haqqında fikir və mülahizələr mövcuddur. P.Əfəndiyev janr haqqında mövcud baxışları ümumiləşdirərək yazır: “Atalar sözü xalqın mübarizəsi, əməyi, düşüncələri, təcrübə və sınaqları, dünyabaxışı, həyata münasibətləri haqqında dərin və geniş mənalar ifadə edən konkret janrdır. Bəzən bunların arxasında xalqın təfəkkürü, adət və ənənələri ilə bağlı olan böyük hadisə gizlənir (4, 116).

Qeyd edək ki, qədim türk atalar sözlərində dini görüşlər özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Bunlarda dini görüşlər, əsasən, “Tanrı” obrazı üzərində konseptləşmişdir. Təbii ki, burada Tanrı əski türk təsəvvüründə dini görüşləri əks etdirir. Bu baxımdan xalq deyimlərində işlənən Tanrı sözünün özünün ifadə etdiyi semantik və funksional xüsusiyyətlər maraq doğurur.

M.Kaşqarlının “Divan”ında Tanrının əski türk təsəvvüründəki funksiyaları aydın şəkildə müşahidə olunur. Məsələn, “Tənqri ajun türütti” (3, II, 303) (Tanrı dünyanı yaratdı), “Tənqri yalnıq türütti” (3, II, 303) (Tanrı insanı yaratdı), “Tənqri oğul toğdurdu” (3, II, 173) (Tanrı övlad verdi), “Tanrı yeri yaratdı”, “Tanrı qar qarlatdı”, “Tanrı yağış yağdırdı”, “Tanrı məni zənginləşdirdi”, “Tanrı səni mənə sevdirdi” və s. kimi cümlələrdə Tanrı haqqında kosmoqonik təsəvvürlər əks olunmuşdur.

V.V.Radlov öz lüğətində Kasimov tatarlarının dilindən illüstrasiya olaraq gətirdiyi “Tənqri babay kükrətə” (Tanrı baba (göy) guruldadır) ifadəsini isə dinsizlik dövrünün ifadəsi saymışdır. Türkcə Tanrı sözünə “Tanrının günü” (hər gün) və eləcə də “Tanrıdan korkan kuldən korkmaz” (Allahdan qorxan Allahın qulundan qorxmaz) zərb məsəlini örnək olaraq gətirmişdir (9, 320-321; 10, 832, 1047-1048).

Tanrı ilə bağlı sakral dəyərləri birbaşa və ya dolayısı ilə ifadə edən paremioloji vahidlər

məhdud deyil. Amma bunların ifadə etdiyi mənalar, əsasən, mənəvi dəyərlərin qorunmasına, qiymətləndirilməsinə və uca tutulmasına xidmət edir. Bu cəhətdən Kaşqarlı “Divanı”nda mifoloji bir anlayış olan “yeg” şeytan kimi tərcümə olunmuşdur.

Bardı sanqak yeg utru tutup bal

Barçın kedipən təlü yufqa bolup qal (3, III, 156).

Deyim mətnində tanımaq və tanımamaq oppozisiyası ilə yanaşı yaxşı-yaman münasibətlərinin müqayisəli-inkar forması ifadə olunur. Bu deyimdə işlənmiş “yeg” sözünün omonim və ya cinas xarakterini nəzərə almasaq, onda onu “tanıdığın yaxşı tanımadığından yaxşıdır” kimi də anlamaq olar. Amma M.Kaşqarlının izahı və şeir mətnləri bu versiyayı istisna edir. Şeir mətnində şeytanın insanı yoldan çıxarması məlumatı diqqətə çatdırılır. Burada maddi və mənəvi, nəfs və mərifət oppozisiyası gerçəkləşmişdir (6).

Dünyanın bir çox xalqlarının atalar sözlərində də dini görüşlər önəmli yer tutmaqdadır. Məsələn, “ingilislər də dini-mənəvi münasibətlərini atalar sözlərində ifadə edirlər. Atalar sözlərinin tərkibində çoxlu idiomatik ifadələr vardır ki, onların açar sözləri “God” (Allah) və “devil” (“şeytan”) olaraq işlənməkdədir (8).

Azərbaycan xalqı ən qədim zamanlardan tək Tanrıya inanmış və dünyanın monoteist inancı olan xalqlarından biri kimi tanınmışdır. Əski türk yazılı abidələrində, o cümlədən orta əsrlərin oğuz tarixini və mənəvi dünyasını əks etdirən “Oğuznamə” əlyazma kitablarında Tanrıçılıq dini inancının izləri görünməkdədir. Belə izlərə “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlirik. Xüsusilə, Tanrıçılıq dini atalar sözlərində aydın ifadə olunmuşdur. Burada “Allah” və “Tanrı” sözləri açar rolunu yerinə yetirməkdədir. Məsələn:

Allah-allah deməyincə işlər onmaz!

Qadir Tanrı verməyincə ər bayımaz! (7, 31).

Məsələn, “Pişiyin arxası yerə dəyməz” (1, 97) deyiminin dini əfsanə ilə əlaqəsi vardır. Pişiyin kürəyinə peyğəmbər əlini çəkdiyi söylənir. Bundan başqa, Azərbaycan atalar sözlərində dinə və din xadimlərinə qarşı eynilə ikitərəfli münasibət nəzəri cəlb etməkdədir. Məsələn, “Peyğəmbər öz canına dua eləyib” (2, 175), “Ax-vayla çıxar kasıbın canı, ölənəcən deyər “Allah kərimdir” (2, 33), “Molla çörəyi ilə ilan ayağı görünməz” (2, 156) və s. Burada Allahın “kərim”liyinə qarşı etiqadsızlıq və fərəldağ din xadimlərini ifşa edən tənqidi məzmun vardır.

“Allah həqqi nəhəqqə verməz” (1, 201), “Allah istəyində danaya qurd dəyməz” (1, 202) ifadələrində isə Allaha, dinə qarşı münasibət əvvəlkilərin tamamilə əksinədir.

“Vətənə gəldim imana gəldim”, “Artıq tamah baş yarar”, “Paxıl artmaz” kimi deyimlərin əsasında islami ideyaya tabe edimiş əxlaq və davranış modeilləri durur.

Din əleyhinə atalar sözü və məsəllərin çoxunda ruhanilər şöhrət düşkünü, acgöz, yalançı, axmaq, tamahkar, sırtıq və s. sifətdə göstərilir. Mollanın acgözlüyü və qarınqululuğuna aid deyilmiş atalar sözü və məsəllər daha çoxdur: “Mollaya al molla demişlər, ver molla deməmişlər”, “Molla doydum demək”, “Molla tuluq zurnasına bənzer, qarnı doymasa səsi çıxmaz” və s. Atalar sözü və məsəllərdə din nümayəndələri olan qazıya, seyidə, dərvişə də eyni münasibət bəslənilmişdir: “Qazı şikayətə gələnin bir gözünə baxar, bir əlinə”, “Qazıya salam verdim, rüşvət deyildir, almadi”, “Qazı kəsin başın sorğu-sualı olmaz”, “Harda gördün Seyid, tez o yerdən qayıt”, “Harda gördün dərviş, orda olan nibət iş” və s (5).

Məqalənin aktuallığı. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan folklorşünaslıq, din tarixi, mifologiya, ibtidai fəlsəfə ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə folklor, din və mifologiyanın tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Nümunələrdən görüldüyü kimi, atalar sözlərində dini görüşlər ən müxtəlif şəkildə özünü göstərir və bütün hallarda mənəvi dəyər konsepti rolunda çıxış edir. Bu dəyər əski kökünün hansı ideoloji qaynaqlara bağlanması asılı olmayaraq, İslam epoxasında Vahid Allah ideyasına transformasiya olunmuşdur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü. Bakı: 1926.
2. Atalar sözü. Bakı: 1938.
3. Divanü Luqat-it Türk. Çeviren B.Atalay. Ankara: 1992, I c., 530 s.; II c., 366 s.; III c.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992.
5. Fərzəliyev T. Atalar sözü və məsələlərin özünəməxsusluğu və bəzi digər xüsusiyyətlərinə dair / AŞXƏDT, VI kitab. Bakı: Elm, 1981
6. Xəlil A. Əski türk savlarının semiotikası. Bakı: Səda, 2006.
7. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988.
8. Səmədova D. Azərbaycan və ingilis atalar sözlərinin tipoloji xüsusiyyətləri: Fil. üz. fəlsəfə doktoru ...dissertasiya. Bakı: 2009.
9. Жубанов Е., Ибатов А. Анализа этимона Тенгри / всевышний (опыт ретроспективного подхода) / Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: Гылым, 1990.
10. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб.: 1893, Том 3, ч.1.

G. Саилов

Исламские поведенческие модели в пословицах

Резюме

Пословицы, в какой-то степени сохраняют древние верования и религии и адаптируют их реальностям современности, трансформируя в новые религиозные воззрения. Доисламские религиозные верования (христианство, иудаизм, тенгрианство) в период исламизации смешиваются с этой религией и таким образом, идет процесс синтеза в самом религиозном мировоззрении. Согласно Исламу многие древние народные верования считаются суеверием. Но особенность народного творчества в том, что она сохраняет в себе древние верования. Так как, эти верования во многих случаях составляют основное содержание фольклорных образцов и превращаются в атрибут его значения.

G. Sayilov

Islamic behavioral patterns in proverbs

Summary

Proverbs, to some extent, preserve ancient beliefs and religions and adapt them to the realities of the present, transforming them into new religious beliefs. Pre-Islamic religious beliefs (Christianity, Judaism, Tengrianism) are mixed with this religion during the period of Islamization and thus the process of synthesis is going on in the most religious worldview. According to Islam, many ancient folk beliefs are considered superstition. But the peculiarity of folk art is that it retains ancient beliefs. As in many cases these beliefs constitute the basic content of folkloric patterns and are converted into an attribute of its meaning.

Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2019